

Ігор ОНИЦУК

*директор Центру дослідження конституційної юстиції,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Навчально-наукового інституту Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника, доктор
юридичних наук, професор*

ORCID 0000-0001-9472-5472

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Постановка проблеми. Релігійна свобода має багато вимірів і перетинається з іншими правами людини. Ідея поваги до свободи релігії чи переконань простежується у багатьох цивілізаціях, релігіях, системах вірувань та культурах. Наявні ранні вказівки в минулому на те, що повага до сфери совісті має основний ціннісний характер, сягає давніх культур корінних народів і часів Перської імперії, а також відбивається у багатьох інших джерелах, релігійних чи інших, протягом тисячоліть та у пізніші часи.

Попри те, що свобода релігії та переконань гарантована статтею 18 Загальної декларації прав людини, статтею 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Декларацією про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань, російська агресія проти України супроводжується викраденнями, катуваннями та позасудовими розстрілами священників і вірян Української Греко-Католицької Церкви, Православної Церкви України, а також низки євангельських протестантських церков (баптистів, п'ятидесятників, адвентистів тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробкою питань релігійної свободи та верховенства права займаються як вітчизняні, так і закордонні дослідники, зокрема: М. Брицин, М. Васін, Д. Вовк, Н. Ганеа, А. Дайсі, О. Заєць, Г. Маркар, Дж. Руз, Т. Паготто, М. Панченко та інші.

Питання про релігійну свободу та верховенство права в умовах російсько-української війни потребує більш детального опрацювання, адже перебуває в епіцентрі військової агресії проти України. Крім того, виникла нагальна потреба захисту основних прав і свобод, ефективної законодавчої політики парламенту. В цьому і полягає актуальність, важливість і науковий інтерес до проблематики релігійної свободи в Україні як складової верховенства права.

Мета дослідження полягає в аналізі та оцінці стану релігійної свободи та верховенства права в умовах російсько-української війни з доктринальних, теоретико-правових і практичних позицій.

З метою з'ясування особливостей релігійної свободи в сучасних умовах, характеристики способів її захисту в рамках дотримання принципу верховен-

ства права використано низку методів дослідження. Методологічну основу дослідження склав метод юридичної науки як система засобів пізнання права, яка складається з таких підсистем: філософські засоби; загальнонаукові засоби; спеціально-юридичні засоби; методики й техніки дослідження. Концептуально-методологічною основою роботи став історичний, діяльнісний, порівняльно-правовий та компрехендний підхід.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право людини на свободу релігії чи переконань, можливо, є правом, яке втілює у собі подвійні аспекти зобов'язання як щодо забезпечення відсутності дискримінації чи нетерпимості на основі релігії або переконань, так і захисту власне свободи релігії або переконань. Перше передбачає здійснення решти прав людини. Верховенство права та релігійна свобода взаємопов'язані.

Згідно з документом Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія) «Rule of Law Checklist» («Мірило верховенства права») законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, збереження людських прав, недискримінація та рівність перед законом є критеріями верховенства права [1].

З точки зору верховенства права як конституційного принципу право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Зазначені елементи об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Британський конституціоналіст А. Дайсі з метою досягнення максимального ефекту від застосування ідеї верховенства права запропонував розрізнити принципи: панування права; верховенства права; панування духу законності [2]

Без сумніву, справжня, суттєва та стійка національна безпека можлива лише через повагу до верховенства права, прав людини та релігійної свободи. Попри наголос на національній безпеці та боротьбі з тероризмом, якими займалися уряди понад два десятиліття, нації та світ, здається, роз'єднані ще більше, ніж будь-коли, що супроводжується підвищенням ризику тероризму та релігійного та політичного насильства. Парадигма національної безпеки, яка раніше була зосереджена переважно на зовнішніх загрозах, дедалі більше повертається всередину, зосереджуючись на власних громадянах держави як на потенційних загрозах. Це часто відбувається за релігійною ознакою, що загрожує основним свободам людини [3].

Відбулися певні трансформації у поведінці вірян під час війни. За даними соціопитування Центру Разумкова після початку війни 53% респондентів відповіли, що – відвідують церкву, як і раніше, 11% стали відвідувати церкву частіше, а 8% – рідше (ще 25% відповіли, що «раніше зовсім не відвідували і не відвідують зараз»). Останніх найбільше у наймолодшій віковій групі (41,5% серед тих, кому менш як 25 років). Тоді як тих, хто відповідає, що став частіше ходити до церкви, найбільше серед респондентів віком понад 60 років (15%, в

інших вікових групах – від 6% до 11%). Дають відповідь, що з початком війни стали частіше відвідувати церкву, 21% вірних УГКЦ, 18% вірних УПЦ(МП), 13% вірних ПЦУ і лише 6% «просто християн» і лише 4% «просто православних» [4, с. 8].

Конституційний Суд України вважає, що право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами й свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства. Всебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод – головний обов'язок України як демократичної, правової держави [5].

В резолюції 49/5 Рада з прав людини Генеральної Асамблеї ООН відзначила два інші права, включаючи свободу висловлювання думок, і засудила акти насильства, спрямовані проти осіб за ознакою їх релігії чи переконань [6].

Зобов'язання забезпечувати відсутність дискримінації за ознакою релігії або переконань пронизує всі міжнародні документи з прав людини. У статті 2 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань викладено, що ніхто не повинен піддаватися дискримінації на основі релігії або переконань з боку будь-якої держави, установи, групи осіб чи окремих осіб. Вираз «нетерпимість і дискримінація на основі релігії або переконань» означає будь-яку відмінність, виняток, обмеження чи перевагу, засновану на релігії чи переконаннях і має на меті знищення або применшення визнання, користування або здійснення на основі рівності прав людини та основних свобод [7, с. 4-5].

Широкомасштабна збройна агресія Росії проти України, яка розпочалася в ніч на 24 лютого 2022 року, принесла на українську землю жакливі за своїм обсягом і рівнем цинізму руйнування. Наслідки перших п'яти місяців війни засвідчили, що для ворожої армії є характерним цілеспрямоване руйнування об'єктів цивільної інфраструктури: торговельних центрів, продуктових складів, лікарень, шкіл, дитячих садків, пологових будинків, музеїв і релігійних споруд. Водночас ракетні й артилерійські обстріли російськими військами цивільних об'єктів на території України в багатьох випадках не мали жодної військової мети, окрім залякування місцевого населення, провокування паніки та гуманітарної кризи [8, с. 6].

Інститут вивчення війни (ISW) у квітні 2023 року повідомив, що після повномасштабного вторгнення в Україну російська влада вбила або захопила щонайменше 29 священнослужителів або релігійних лідерів. Ці випадки релігійних репресій не є поодинокими інцидентами, а радше частиною цілеспрямованої кампанії із систематичного викорінення «небажаних» на окупованих територіях релігійних організацій та просування Московського патріархату [9, с. 22].

Такий негуманний спосіб ведення війни міг би зменшити спротив місцевого населення України, яке чинило відчайдушний опір російському вторгненню. Втім є очевидним порушенням законів і звичаїв війни та інших норм міжнарод-

ного гуманітарного права. Як наслідок, «тактика спаленої землі» у виконанні російської армії спричинила знищення значної частини житлових будівель і цивільної інфраструктури Ірпеня та Бучі в Київській області, Маріуполя та Волновахи в Донецькій області, Северодонецька, Попасної та Рубіжного в Луганській області, окремих районів Харкова та Ізюма в Харківській області, окремих районів Миколаєва та багатьох інших населених пунктів у місцях наступу російських військ [8, с. 6].

Кожен в Україні повинен мати повну свободу совісті та віросповідання, заявила Ілзе Брандс Кехріс, помічник Генерального секретаря з прав людини в Управлінні Верховного комісара ООН з прав людини під час засідання Ради Безпеки, детально описуючи обмеження свободи віросповідання та загрози безпеці релігійних громад в Україні, закликаючи Російську Федерацію забезпечити основні права людини [10].

За підсумками дослідження Інституту релігійної свободи за 2023 рік впродовж 21 місяця повномасштабного вторгнення російські війська повністю знищили або пошкодили щонайменше 630 релігійних об'єктів в Україні. Більшість постраждалих від російських ракет, безпілотників-камікадзе, та артилерії, включаючи прицільні удари по цивільних об'єктах. Крім того, деякі культові споруди були навмисно пограбовані російськими військовими, закриті чи переобладнані окупаційною владою в адміністративні будівлі.

Інститут релігійної свободи також задокументував численні випадки захоплення місць поклоніння російських військових, які використовували їх як військові бази або як прикриття для свого обстрілу позиції. Така тактика російської армії призвела до збільшення руйнування релігійних об'єктів.

Найбільше церков, молитовних будинків, синагог і мечетей було зруйновано в Донецькій області (146), Луганська область (83), Херсонська область (78). Руйнування в Києві регіону також був величезним (73), коли російські війська намагалися захопити столицю України в лютому-березні 2022 р. Через бойові дії, які тривають, кількість зруйнованих будівель зростає у Харківській (62), Запорізькій (51), Миколаївській (41). У 2023 році зросли масштаби руйнування культових споруд у південних областях України суттєво порівняно з 2022 роком. Крім того, низка церков були підтоплені внаслідок підриву російськими військами дамби Каховської ГЕС, що є окремим воєнним злочином і актом екоциду. Крім того, Росія продовжує обстрілювати ракетами та безпілотниками-камікадзе цивільну інфраструктуру майже в усіх регіонах України, впливаючи на релігійні об'єкти навіть у віддалених західних регіонах країни [11, с. 1-4].

За конфесійною ознакою православні церкви зазнали найбільшої шкоди від російської агресії – 246. З них храми УПЦ (Московського Патріархату) постраждали найбільше – 187. Також 59 церков Православної церкви України були знищені. Знищення євангельських церков також є масовим – 206. Серед них найбільше постраждали молитовні будинки п'ятидесятників (94), баптистів (60) і адвентистів сьомого дня (27). Серед них 32 культові споруди були захоплені російською військовою чи окупаційною владою.

Як зазначив Дмитро Вовк: «Суміш релігійних і політичних ідентичностей, які продемонстрували різні актори від Путіна до бойовиків Російської православної армії та звичайних росіян, виходить за рамки християнського православ'я, його Символу Віри чи традиційних етичних доктрин. Вона включає сакралізацію російської держави і «російськості» як частини їхньої ідентичності – особливу роль Росії в цьому світі, її перевагу над іншими народами. З антропологічної точки зору, як стверджує Кетрін Ваннер, більш відповідною категорією для опису цієї ідентифікації була б «віра», а не «релігія», оскільки вона так само пов'язана із сакралізацією таких проблем, як російський імперський проєкт, а не з саме християнське православ'я. Імперіалістичні настрої були частиною російського суспільства протягом століть. Але саме особистість Путіна, його дивні історичні погляди та смішна, примітивна філософія загострили цей імперіалізм і відчуття «російськості» настільки, що зробили війну з Україною можливою та прийнятною для російського суспільства» [12].

Частини України, окуповані Російською Федерацією, залишаються обмеженими для доступу національних і міжнародних інституцій та організацій, які займаються вивченням прав людини. За таких умов дані із соціальних мереж, медіа тощо є цінним джерелом інформації про все, що відбувається на цих територіях. Російським окупаційним режимом проводиться всеохопна русифікація місцевого населення. Російські військові разом із представниками окупаційних адміністрацій порушують право українців на свободу віросповідання. До прикладу, у селі Строганівка Запорізької області в церкві Покрови Пресвятої Богородиці священники змушені відправляти богослужіння за канонами Російської православної церкви (Московського патріархату) [13].

Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 та 1907 років забороняють напади на храми та будівлі, призначені для релігійних цілей. Окрім того, від держав-підписантів Конвенцій вимагається поважати релігійні переконання на окупованих територіях. Ці норми знайшли свій розвиток у IV Женевській конвенції про захист цивільного населення 1949 року та в Додатковому протоколі I до неї 1977 року. Римський статут Міжнародного кримінального суду в статті 8(2)(b)(ix) прямо криміналізує лише напади на релігійні об'єкти [8, с. 24].

Дії російських військових, які пов'язані з руйнуванням релігійних споруд в Україні можуть кваліфікуватися як злочин геноциду українського народу. Навіть, якщо такі напади не трактуються самостійними проявами злочину геноциду, вони свідчать про наявність геноцидного умислу. До прикладу, Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії у справі Крстича встановлено, що «там, де відбувається фізичне або біологічне знищення, часто одночасно здійснюються напади на культурні та релігійні цінності й символи цільової групи – напади, які законно можуть розглядатися як доказ наміру фізично знищити групу» [14].

Згодом вказаний висновок був схвалений Міжнародним судом ООН у справах «Боснія та Герцеговина проти Сербії та Чорногорії» і «Хорватія проти Сер-

бії». «Політикою щодо культурної спадщини» Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду значення нападів на культурну спадщину, зокрема й на релігійні об'єкти потрактовано, як доказ умислу скоїти геноцид. У документі акцентовано на тому, що посягання на культурну спадщину набувають форми «нападів на будівлі, що мають культурне значення для цільової групи, які відбуваються одночасно зі спробами біологічного або фізичного знищення, спрямованими на цільову групу» [15].

Висновки. Релігійна свобода концептуально взаємопов'язана з демократією та правами людини. Релігійна свобода є фундаментальним правом людини, яке захищається в державах, де панує принцип верховенства права.

Правила війни та поведження із захищеними категоріями осіб, як от з цивільним населенням окупованих територій визначаються правовим режимом міжнародного гуманітарного права, яке (як *lex specialis*) знаходиться над міжнародним правом прав людини. Режимом міжнародного права прав людини індивід захищений від зловживання владою або її свавільного здійснення. Його застосовують паралельно до норм міжнародного гуманітарного права навіть під час війни. Росія відповідальна за порушення прав людини її представниками на окупованих територіях України.

Внаслідок російської агресії мільйони українських вірян покинули свої домівки та опинилися у статусі внутрішньо переміщених осіб або біженців. Вимушена міграція ускладнює реалізацію релігійної свободи через те, що на новому місці проживання не вдається знайти релігійну громаду за їхньою конфесійною належністю. На окупованих Росією територіях Донецької та Луганської областей релігійна свобода зникла, адже припинили існування більшість релігійних громад, віряни змушені молитися приватно або збиратися таємно. Ракетними ударами, обстрілами та пограбуванням релігійних споруд без військової необхідності систематично знищується духовна спадщина України. Воєнні злочини Росії свідчать про наявність геноцидного умислу, спрямованого на знищення українського народу. А це вже окремий злочин з точки зору міжнародного гуманітарного права.

1. *Rule of Law Checklist / Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). Strasbourg, 18 March 2016. 53 p.*
2. *Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics, 1982. 436 p.*
3. *Pagotto T., Roose J., Marcar G. Security, Religion, and the Rule of Law. International Perspectives. NY: Routledge. 2024. 240 p.*
4. *Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023 (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2023. 117 с.*
5. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої*

- статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>*
6. *Resolution adopted by the Human Rights Council on 31 March 2022 49/5. Freedom of religion or belief. A/HRC/RES/49/5. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/306/54/PDF/G2230654.pdf?OpenElement>*
 7. *Ghanea N. Landscape of freedom of religion or belief Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief. Human Rights Council Fifty-second session 27 February–31 March 2023 Agenda item 3. A/HRC/52/38. 20 p. URL: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G23/006/31/PDF/G2300631.pdf?OpenElement>*
 8. *Російський наступ на релігійну свободу в Україні. Дослідження, аналітика та рекомендації / За заг. ред. О. В. Зайця та М. С. Васіна. К.: Вид. Пугач О. В., 2022. 40 с.*
 9. *Брицин М., Васін М. Віра під вогнем: досліджуючи релігійну свободу в умовах війни в Україні / Франклін, Теннессі, США: Місія Євразія, 2023. 28 с.*
 10. *Freedom of Religion Must Prevail in Ukraine, Even as War Drags On, Senior UN Human Rights Official Tells Security Council. SC/15500. 17 November, 2023. URL: <https://press.un.org/en/2023/sc15500.doc.htm>*
 11. *The Institute for Religious Freedom (IRF). The impact of the russian invasion on faith-based communities in Ukraine. Summary of the 2023 IRF research. 4 p.*
 12. *Vovk D. Religious Arguments and Political Goals Behind the Russian-Ukrainian War. Canopy Forum, June 22, 2022. URL: <https://canopyforum.org/2022/06/22/religious-arguments-and-political-goals-behind-the-russian-ukrainian-war/>*
 13. *Panchenko M. Overview of human rights violations committed by the Russian Federation in the occupied territories of Ukraine in March 2023 (based on open sources). URL: <https://vostok-sos.org/en/overview-of-human-rights-violations-committed-by-the-russian-federation-in-the-occupied-territories-of-ukraine-in-march-2023-based-on-open-sources/>*
 14. *The Prosecutor v. Radislav Krstić. IT-98-33-T, Trial Chamber Judgement / ICTY. (2001, August 2).*
 15. *ICC Policy on Cultural Heritage (June 2021), § 80 on page 31: <https://bit.ly/3Qgrak5>*

Onyshchuk Ihor. Religious freedom and the rule of law in Ukraine during the war

The purpose of the article consists in the analysis and evaluation of the state of religious freedom and the rule of law in the conditions of the Russian-Ukrainian war from doctrinal, theoretical-legal and practical positions.

The novelty of the article consists in the characteristic of preservation of human rights and non-discrimination as criteria of the rule of law. The rule of law and religious freedom are closely related. It is shown that law, in addition to legislation, also covers such social regulators as moral norms, traditions, customs, etc., which are legitimized by society and determined by the historically achieved cultural level of society. It is substantiated that the

human right to freedom of religion or belief embodies the dual aspects of the obligation both to ensure the absence of discrimination or intolerance on the basis of religion or belief, and to protect the freedom of religion or belief itself.

In order to argue that Russia carries out acts of violence directed against people based on their religion or beliefs, restricts religious freedom and commits war crimes on the territory of Ukraine, the results of research by the Institute of Religious Freedom for 2022-2023 and the Razumkov Center are given.

Conclusions. As a result of Russian aggression, millions of Ukrainian believers found themselves in the status of internally displaced persons or refugees. Forced migration complicates the realization of religious freedom. In the territories of Donetsk and Luhansk regions occupied by Russia, religious freedom has disappeared, because most religious communities have ceased to exist, Russia is destroying the spiritual heritage of Ukraine with rocket attacks, shelling and looting of religious buildings, which cannot be justified by military necessity. Russia's war crimes testify to the presence of genocidal intent aimed at the destruction of the Ukrainian people. And this is already a separate crime from the point of view of international humanitarian law.

The rules of war and the treatment of protected categories of persons, such as the civilian population of occupied territories, are determined by the legal regime of international humanitarian law, which as *lex specialis* takes precedence over international human rights law. Russia is responsible for human rights violations in the temporarily occupied territories of Ukraine.

Keywords: religious freedom, freedom of worldview, religion, rule of law, intolerance, discrimination, war crime, international humanitarian law.

Онищук Ігор. Релігійна свобода та верховенство права в Україні під час війни

Мета статті полягає в аналізі та оцінці стану релігійної свободи та верховенства права в умовах російсько-української війни з доктринальних, теоретико-правових і практичних позицій.

Новизна статті полягає в характеристиці збереження людських прав та недискримінації як критеріїв верховенства права, адже юридичні доктрини релігійної свободи та верховенства права тісно пов'язані. Показано, що право, крім законодавства охоплює ще й такі соціальні регулятори, як норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Обґрунтовано, що право людини на свободу релігії чи переконань втілює у собі подвійні аспекти зобов'язання як щодо забезпечення відсутності дискримінації чи нетерпимості на основі релігії або переконань, так і захисту власне свободи релігії або переконань.

З метою аргументації того, що Росія здійснює акти насильства, спрямовані проти осіб за ознакою їх релігії чи переконань, обмежує релігійну свободу та чинить воєнні злочини на території України наведено результати досліджень Інституту релігійної свободи за 2022-2023 роки та Центру Разумкова.

Висновки. Внаслідок російської агресії мільйони українських вірян опинилися у статусі внутрішньо переміщених осіб або біженців. Вимушена міграція ускладнює реалізацію релігійної свободи. На окупованих Росією територіях Донецької та Луганської областей релігійна свобода зникла, адже припинили існування більшість релігійних

громад, Росія знищує духовну спадщину України ракетними ударами, обстрілами та пограбуванням релігійних споруд, що неможливо виправдати військовою необхідністю. Воєнні злочини Росії свідчать про наявність геноцидного умислу, спрямованого на знищення українського народу. А це вже окремий злочин з точки зору міжнародного гуманітарного права.

Правила війни та поводження із захищеними категоріями осіб, як от з цивільним населенням окупованих територій визначаються правовим режимом міжнародного гуманітарного права, яке як *lex specialis* має перевагу над міжнародним правом прав людини. Росія відповідальна за порушення прав людини на тимчасово окупованих територіях України.

Ключові слова: релігійна свобода, свобода світогляду, віросповідання, верховенство права, нетерпимість, дискримінація, воєнний злочин, міжнародне гуманітарне право.